

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ/

№1/9-437 від 17 серпня 2016 року

Управління (департаменти) освіти
і науки обласних, Київської міської
державних адміністрацій
Інститути післядипломної
педагогічної освіти

Щодо методичних рекомендацій про викладання навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах

Міністерство освіти і науки надсилає для практичного використання методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах у 2016/2017 навчальному році.

Просимо довести їх до відома керівників загальноосвітніх навчальних закладів та вчителів.

Заступник Міністра П. К. Хобзей

Додаток
до листа Міністерства
освіти і науки України
від 17.08.2016р. № 1/9-437

Історія

У 2016/2017 навчальному році одночасно будуть чинними дві програми для учнів **5 класів**: «Історія України. Вступ до історії» (К.: Перун, 2005) та «Історія України (Вступ до історії)» (К.: Видавничий дім «Освіта», 2013). Загальноосвітні навчальні заклади, які працюватимуть за програмою 2005 р., можуть користуватись підручниками, що створені у відповідності з даною програмою та схвалені до використання Міністерством освіти та науки.

Чинною для учнів **6 класів** є програма «Інтегрований курс («Всесвітня історія. Історія України», (К.: Видавничий дім «Освіта». 2013), а для учнів **7 -8 класів** - оновлена програма.

Учні **9 класів** навчатимуться за програмою «Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи» (К., Перун, 2005), із пізніше внесеними до неї змінами. Програму розміщено на офіційному web-сайті Міністерства освіти і науки України.

В основі вивчення історії є поєднання проблемно-тематичного, хронологічного, цивілізаційного та культурологічного принципів.

Навчальні програми з історії України та всесвітньої історії для учнів 8 класів, що набувають чинності у 2016/2017 навчальному році і створені у відповідності з нею підручники, відповідають сучасним вимогам до навчання історії, сприяють формуванню

історичного мислення, що дозволяє учням самостійно тлумачити факти та події, використовувати історичні документи та карти, робити власні висновки та узагальнення.

XVI-XVIII ст. – надзвичайно важливий період історії України, особливо актуалізований нашою сучасністю, що вимагає дуже відповідального, об'єктивного і зрозумілого дітям даного шкільного віку підходу до висвітлення процесів, явищ, подій, до оцінки історичних постатей того часу. Звертаємо увагу на дві основні обставини, що впливають на значимість освоєння знань з історії України вказаного періоду:

а) «зацикленість» основних історичних явищ в рамках XVI- XVIII ст. (виникнення Запорозької Січі і реєстрового козацтва як збройної сили українського народу та ідеалу демократичного устрою суспільства і ліквідація Січі наприкінці XVIII ст.; визрівання передумов, виникнення, вдосконалення Української козацької держави – Гетьманщини і її ліквідація імперією; заселення Слобожанщини переважно українцями у XVI – середині XVIII ст., формування там полково-сотенного устрою і його знищення у другій половині XVIII ст. тощо);

б) більшість раніше ординарних сюжетів XVI – XVIII ст. сьогодні об'єктивно набули ознак витоків (пояснення) деяких сучасних проблем в житті держави і відносин у суспільстві (як-от: історія заселення Донбасу, українсько-російські відносини від 1654 р. до кінця XVIII ст., обставини утвердження на українських землях московського патріархату, міжконфесійні суперечності всередині українського народу, офіційна заборона діловодства українською мовою, українсько-кримські відносини тощо).

Акцент переноситься із питань соціально-економічного розвитку і антифеодальних народних повстань на історію політичну і воєнно-політичну, висвітлення заселення та господарського освоєння Середнього і Нижнього Подніпров'я, Півдня України та Слобожанщини.

Велика увага приділена історії формування козацтва як державотворчого чинника, а також розвитку культури як єдиного процесу на всіх українських землях з її регіональними особливостями, незважаючи на «розшматованість» українських земель між різними державами. Фактичний матеріал засвідчує, що мова, віра і культура були найважливішими чинниками єднання різних частин українських земель і збереження українського народу як етнічної одиниці.

Вперше окремі сторінки історії України складають сюжети з історії кримських татар, фрагменти якої раніше могли згадуватися лише в негативному значенні.

Важливо також на конкретних історичних фактах показати зв'язок української історії з європейськими та світовими процесами (наприклад, Великими географічними відкриттями, реформаційним рухом, розвитком культури тощо).

Формування сучасної української політичної нації також потребує звертати увагу й на представників інших народів, які у XVI–XVIII ст. проживали на території України і робили свій внесок у її історію і культуру. Особливо можливо і доцільно реалізувати це на уроках за темою «Історія рідного краю».

Слід уникати гасел, а спокійно і толерантно розглядати факти (зокрема, в питаннях релігійного життя, міжнаціональних відносин). Патріотизм формують не гасла, а історичні факти і діяння людей.

Необхідно якомога частіше звертатися до вміщених у підручнику документів (а, за можливості, й інших публікацій) як свідків історії, використовувати на уроках ілюстрації як доповнення до тексту відповідного параграфу.

Восьмикласники розпочинають вивчення історії Нового часу – від Великих географічних відкриттів до Великої французької революції 1789 р. Одним із завдань курсу всесвітньої історії є виховання в учнів стійкого інтересу, поваги до історії людства та культури, розуміння проблем сучасності крізь призму історії Нового часу.

Учні познайомляться з характерними рисами цього періоду: зустріч цивілізацій, особливості ментальності людини XVI-XVIII ст.; зародження та розвиток капіталізму та його переваги над середньовічним суспільно-економічним устроєм; причини революцій

та реформи як альтернативний шлях розвитку суспільства і держави; міжнародні конфлікти та війни; особливості релігійно-духовного життя європейців; найважливіші досягнення світової науки, культури та їх вплив на розвиток людської особистості; зміни в повсякденному житті людей.

Школярі повинні навчитися загальним принципам постановки та вирішення пізнавальних проблем, досліджувати історичні джерела. Порівняно із Середніми віками, документальна база історії Нового часу є значно ширшою. Художні шедеври є окремим комплексом історичних джерел, які мають щонайбільше використовуватися при вивченні всесвітньої історії в 8 класі. Учні вчать виявляти передумови та причини, пояснювати факти та порівнювати різні позиції, висловлювати при цьому власні судження. Варто ширше використовувати не лише джерела, вміщені в підручниках, а й додаткові джерела інформації.

З огляду на пізнавальні та вікові можливості учнів 8 класу, рекомендується якнайширше заохочення їх до самостійної роботи, власних творчих пошуків, розвитку аналітичних здібностей.

Зазначені особливості змістовного наповнення історії України та всесвітньої історії обумовлюють і деякі поради дидактичного характеру. По-перше необхідно прагнути допомогти учневі зрозуміти зміст кожної теми, хоча деякі з них мають продовження в наступних параграфах. Практика свідчить, що захоплення тестами у поєднанні з можливостями Інтернету, який є у гаджетах кожного учня, негативно впливає на здатність логічно мислити, знаходити зв'язки між явищами і подіями, тим більше зрозуміти тенденції та процеси. У цій логіці дати, події, історичні особи мають бути лише віхами, які позначають розвиток і наслідки.

Важливим є використання в навчанні учнів картографічних посібників: атласів, контурних карт, настінних карт. Вони допомагають продемонструвати динаміку історичних подій, встановити зв'язок між географічним середовищем та місцем тієї чи іншої історичної події.

Важливою складовою неоголошеної Російською Федерацією “гібридної війни” є маніпулювання національною пам'яттю українського народу. Тому ще актуальнішою є відновлення та збереження історичної пам'яті, формування національної ідентичності та відродження інтересу до історії України, її культури, традицій і звичаїв.

Загальнонаціональні історичні події, які сталися на території держави та закарбувалися в пам'яті багатьох поколінь, мають стати об'єднуючим чинником нації. Адже зі спільного розуміння минулого виростає спільна проєкція майбутнього, що вкладається у формулу: “Немає пам'яті – немає ідентичності. Немає ідентичності – немає нації”.

Основним стратегічним ресурсом консолідації нації є освіта, зокрема – історична. Шкільний курс історії України має найбільші потенційні можливості для розвитку особистості, яка усвідомлює свою приналежність до Українського народу та сучасної європейської цивілізації; необхідність збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, історії, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин.

Саме тому було створено нову редакцію програми з історії України, в основу якої покладено новітні досягнення історичної науки, особливості державотворення й закономірності формування української нації у рамках історії України ХХ – початку ХХІ ст. Акценти зроблено на тяглоті українських державотворчих традицій; постійній боротьбі за незалежність і територіальну цілісність, відновленні, збереженні й популяризації особливостей розвитку й традицій української культури тощо.

Нова редакція програм з історії України та всесвітньої історії розміщені на web - сайті Міністерства.

Академічний рівень та рівень стандарту: програми «Історія України. 10-11 класи» (52 години на рік, 1,5 години на тиждень); для класів історичного профілю: програми «Історія України. 10-11 класи» (140 годин на рік, 4 години на тиждень).

Для вивчення всесвітньої історії чинними є програми «Всесвітня історія. 10 - 11 класи (рівень стандарту/академічний рівень)». Програма розрахована на 35 годин на рік (1 година на тиждень). Для класів історичного профілю чинною є програма зі всесвітньої історії, що розрахована на 3 тижневі години (105 годин на рік). Вищезазвані програми розміщені на офіційному web-сайті Міністерства освіти і науки України

Україну в ХХ столітті спіткало чимало трагедій, серед яких – Голодомор, Голокост, українсько-польський конфлікт та Волинська трагедія, депортація кримсько-татарського народу. Вивчення цих історичних подій та явищ на основі сучасної методології має великий освітній та виховний потенціал.

У 2016 році виповнюється 75-та річниця трагічних подій Бабиного Яру. Подібно до табору смерті Аушвіц-Біркенау в Освенцимі, Бабин Яр в Україні став символом знищення євреїв Європи під час Голокосту. Тільки за два дні 29-30 вересня 1941 р. тут було розстріляно нацистами близько 34 тисяч євреїв. Декілька наступних років у Бабиному Ярі продовжувалися вбивства десятків тисяч євреїв, а також радянських військовополонених, патріотів – українських націоналістів, ромів (циган), активістів комуністичної партії та інших «ворогів рейху».

Трагедія Бабиного Яру та інші події Голокосту, масові вбивства, знецінення людського життя вплинули на загальну атмосферу в українському суспільстві, позначились на багатьох подіях історії України. Варто згадати, що з шести мільйонів європейських євреїв, знищених нацистами та їх поплічниками у ході «остаточного вирішення єврейського питання», близько 1,5 мільйона були українськими євреями. Безумовно, вивчення полікультурної історії України неможливе без розгляду цієї сторінки історії, що, зокрема, відповідає сучасним рекомендаціям Ради Європи.

Україна стала першою державою на пострадянському просторі, яка включила питання історії Голокосту до державних програм для загальноосвітніх шкіл із всесвітньої історії та історії України. Відповідні матеріали знайшли відображення у шкільних підручниках історії.

75-та річниця трагедії Бабиного Яру буде відзначатися в Україні на високому державному рівні. В системі освіти також заплановано низку заходів, що включають семінари для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, для студентів вишів, освітньо-музейні виставки, конкурси творчих робіт тощо.

24-29 вересня 2016 р. буде здійснено великий проект, розроблений організацією «[Ukrainian Jewish Encounter](#)» («Українсько-єврейська зустріч», Канада – Україна) у співпраці з українськими науковими та освітніми інституціями, Міністерством освіти і науки України. Ідея, основні завдання та заходи проекту були погоджені з Президентом України та українським Урядом. Програмою передбачено, зокрема, проведення Міжнародного симпозіуму; презентації спеціального видання книги, присвяченій трагедії Бабиного Яру та історичній пам'яті про неї; організація Меморіального архітектурного проекту; вшанувального концерту в Національній опері України; мистецьких виставок, кінопоказів, презентацій документальних фотографій тощо, а також Міжнародного молодіжного освітньо-культурного проекту.

В рамках останнього для студентської молоді з України та багатьох інших країн світу будуть організовані лекції провідних українських та закордонних істориків і культурологів, виступи літераторів, диспути та «круглі столи» з актуальних питань історії Голокосту, міжетнічних та міжкультурних відносин, проблем молоді та сучасного суспільства; «творчі варштати», інтерактивні заняття, психологічні тренінги; міжнародний конкурс творчих робіт учнів, вчителів та студентів за сприяння Міністерства освіти і науки України та ін.

В усіх навчальних закладах України Міністерство освіти і науки України пропонує провести 29-30 вересня «Уроки пам'яті трагедії Бабиного Яру та «бабиних ярів» України». На цих заняттях варто згадати події Другої світової війни та злочини тоталітарних режимів, які є організаторами геноцидів. Важливо звертати увагу учнівської молоді не тільки на трагедію знищення, але й на опір нацистським катам та спасіння переслідуваних. Україна займає четверте місце у світі за кількістю Праведників народів світу, які з ризиком для власного життя та життя своїх рідних, дітей рятували євреїв від нацистського геноциду. Подвиг цих українців є прикладом справжнього героїзму, важливим моральним уроком історії Голокосту.

Для проведення уроків пам'яті, роботи на факультативних заняттях, у позашкільних заходах допускається використання додаткової навчально-методичної літератури, яку вчителі можуть безкоштовно отримати через замовлення до Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», який співпрацює з Міністерством освіти і науки України (вибрати потрібні вам книжки ви можете на сайті <http://tkuma.dp.ua/> у розділі «Публікації»; замовити літературу можна також, написавши на електронну адресу library@tkuma.com або звернувшись за телефоном +38 056 717 7012). Навчально-методична література, що пропонується, рекомендована до використання в навчальному процесі та отримала відповідний гриф Міністерства освіти і науки України.

11-22 квітня 2016 р. у м. Чернігові на базі Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти відбувся третій (заключний) етап VII Всеукраїнського конкурсу «Вчитель року-2016» у номінації «Історія». У ньому взяли участь 25 вчителів історії – переможців обласного етапу конкурсу.

Першим конкурсним випробуванням, яке відбувалося заочно, було оцінювання Internet-ресурсу вчителя.

Аналіз сайтів показав, що більшість з них розраховані на вчителів як цільову аудиторію. Вони містять:

- досвід роботи дистанційного навчання (В.Мицько) або окремих його елементів;
- розміщення у блозі електронних версій підручників (їх частин) або посилань на сайти, де їх можна знайти (К.Аркуша, В.Мицько, Н.Кулакова, Т.Пилипович);
- пропозиція учням звертатися до посібників, які подіють матеріал у стислому та спрощеному вигляді (О.Біла);
- спонукання учнів до пошуку додаткової та довідкової інформації, подаючи її на окремих сторінках блогу (Н.Кулакова), або, посилаючись на сайти, де можна знайти відповідні джерела (І.Чернецька);
- залучення учнів до роботи з картами як окремими тематичними, так і електронними версіями атласів (Н.Кулакова, О.Бурлака);
- оприлюднення конспектів уроків (це здебільшого окремі уроки, в яких вчителі презентують власний досвід (т.з., авторські уроки, А.Дяченко, І.Чернецька, І.Колесник, С.Колісніченко, Т.Пилипович, А.Свинчук, Т.Тарасюк, М.Чечур та ін.), але разом з тим, вони можуть бути використані учнями при виконанні домашньої роботи, для закріплення матеріалу та ліквідації інформаційних прогалів;
- подання навчальної інформації у стислому узагальненому вигляді за допомогою умовно-графічної наочності та опорних схем та таблиць (В.Василенко), структурно-логічних таблиць (О.Воронова), «хмаринки слів» – набору слів, що характеризують історичну особу, події, період, поданих різним шрифтом одного кольору, згрупованих в межах контуру, у вигляді певних символів предмету;
- розміщення в Internet-ресурсі інструкцій для самостійного виконання учнями завдань певного характеру у вигляді пам'яток (алгоритмів, здебільшого запозичених з методик формування умінь 80-х рр. ХХ ст. та адаптованих до сучасних вимог та посібника «Історія епохи очима людини» (В.Василенко, О.Бурлака, Г.Голіновська та ін.);
- забезпечення вільного доступу учнів до використаних на уроці чи взагалі існуючим в Internet презентацій – своєрідного комплексного засобу навчання, що

поєднують в собі вже згадані елементи (навчальний текст, фрагменти джерел, карти, зображення, умовно-графічну наочність, завдання з опанування матеріалу тощо). Це різною мірою притаманне майже всім учасникам конкурсу;

- подання у блозі інструментарію контролю і самоконтролю над просуванням учнів у навчанні у вигляді авторських збірок різнорівневих тестів по кожному класу (А.Дяченко); онлайн-тести (О.Бурлака), тестових завдань з окремих тем (І.Чернецька); тестових завдань певного виду – так званих «інтерактивних модулів» на основі пазлів (Т.Веркалець); комплексу завдань різних типів на основі поширених в Internet платформ: стрічка часу, історичні пазли, тести, кросворди, «знайди пару», «збудуй послідовність» тощо (Г.Голіновська);

- візуалізація навчання за допомогою відеоматеріалів, які можуть використати учні вдома під час підготовки до уроку, своєрідного заміни читання тексту підручника. Тут найбільш популярне, що згодом продемонстрували й уроки конкурсантів, є 108-серійна «Невідома Україна». Найчастіше учасники конкурсу розміщують на власних сторінках 5-8 відео без будь-якої системи та методичного супроводу. На цьому тлі вирізняються підхід Н.Власової до накопичення відео (13 фільмів для 7 класу, 11 – для 10-класу) з їх «прив'язкою» до конкретної теми та А.Дяченко – супровід відео текстовими анотаціями змісту фільму. Найцікавіші ідеї в цьому напрямку належать Т.Гнатюк. Вона пропонує своєрідний візуальний комплекс (який поки ще перебуває у стадії формування), що містить презентацію та відео (навчальне або науково-популярного характеру), де є можливість – мультиплікаційний або художній фільм. Таким чином, учень, ознайомившись з презентацією, усвідомлює навчальний матеріал у загальних рисах, який наповнюється та набуває образного вигляду під час перегляду фільму;

- використання аудіоматеріалів. Цей методичний аспект був дуже популярним у «докомп'ютерну епоху» – у 70–80-х рр. ХХ ст., а з поширенням мультимедіа був поглинутий комплексним використанням зображення друкованого та аудіотексту. З огляду на це, цікавою видається ідея О.Ланиці добірки музичного супроводу до ключових тем курсу, і створення своєрідного саундтреку. Це дає можливість застосувати сугестопедичне навчання, яке передбачає вплив не лише на свідомість, а й на підсвідомість учнів. Школяр на уроці знайомиться з навчальним матеріалом на тлі музичного твору, потім вдома він вмикає музику і в нього з'являться ті образи, що сформувалися на уроці. Ще більшим ефектом має бути читання підручника під музичний супровід. Отже, є широке поле для експериментування.

Проведені очні конкурси майстер-клас, уроки, захисти проектів показали, що учасники конкурсу намагаються розв'язувати найактуальніші проблеми методики навчання історії: більше 30% конкурсантів (О.Аркуша, Н.Власова, Г.Голіновська, Т.Гуцул, В.Мицько, О.Середа, І.Чернецька) обрали своєю темою різні аспекти розвитку критичного мислення учнів на уроках історії в різних аспектах; 20% учасників мали цільове спрямування на організацію роботи з джерелами: візуальними (О.Вдовін, Т.Веркалець, Н.Кулакова), різних типів (С.Колісніченко) та джерелом як засобом формування навчально-дослідницьких умінь (Т.Пилипович); 16% учителів презентували досвід використання інформаційних технологій: на рівні їх елементів (А.Дяченко), використання комп'ютерних ігор (Т.Гнатюк), робота з програмою Master Tool (О.Бурлака), використання сервісу Veb2.0 (Н.Власова); 8% учасників конкурсу реалізовували у власному досвіді ідею інтеграції у навчання: на рівні метапредметного підходу (О.Біла), та використання внутішньопредметної та міжпредметних зв'язків (І.Чернецька). Деякі конкурсанти зосередили свою увагу на окремих актуальних проблемах теорії та практики навчання історії: інтерактивні методи і прийоми навчання (В.Василенко, Г.Голіновська), евристичні методи (О.Ланиця), прийоми кооперативного навчання (І.Усатенко), використання стурктурно-логічних таблиць у навчанні (О.Воронова), розвиток обдарованості (А.Свинчук), використання прийомів мнемотехніки (Т.Тарасюк), активізація пізнавального інтересу учнів (Л.Ворожбит) тощо.

Усі конкурсанти демонстрували вміння організувати компетентісно орієнтоване навчання історії, зазначаючи це у назві теми як стрижневу спрямованість власного досвіду (К.Аркуша, Т.Вергалець, Л.Ворожбит, Т.Гуцул, І Колесник, Н.Кулакова) або вважаючи розвиток предметної компетентності як показник своєї професійної діяльності.

При організації практичної частини конкурсанти довели, що активно впроваджують задекларовані у навчальній програмі діяльнісний підхід, продемонструвавши вміння організувати групову діяльність на уроці та вільне володіння інтерактивними методами навчання, найпопулярнішим з них виявилися «Ажурна пилка», «Мозковий штурм», «Займи позицію» та «Зміни позицію». Це свідчить про те, що інтерактивні методи вже стереотипізувалися і стали звичним явищем у сучасній практиці навчання.

Виходячи з характеру завдань, що пропонувалися вчителями, їх ставлення до учнів та їхньої роботи, характеру оцінювання, прагнення до створення атмосфери співробітництва, видно, що конкурсанти прагнуть реалізувати у власній діяльності ідеї особистісно зорієнтованого навчання.

Всі учасники конкурсу показали вільне володіння комп'ютером, супроводжували розповідь комп'ютерною презентацією, насиченою музичним супроводом, відеофрагментами, завданнями, створеними на основі комп'ютерних програм – історичних пазлів, стрічок часу, кросвордів, «рухливих карт» тощо.

Конкурсанти широко використовують у практиці різноманітні графічні опори на різних етапах навчання: кластери, асоціативний куш, гроно знань (дерево пізнання) при актуалізації навчального матеріалу; структурні схеми і таблиці під час пояснення нового матеріалу; сенкани або сенквейни, «фішбоун» тощо.

Проте конкурсанти обирали надто широку тему, пов'язану з формуванням складних учнівських якостей і при цьому застосовували велику кількість прийомів, методів, засобів. Вони демонстрували їх на прикладах різних курсів та різних класів.

Загалом відчувалася наявність у конкурсантів певних проблем з визначенням теми майстер-класу:

- одні учасники ототожнювали її з темою навчального заняття;
- деякі конкурсанти обрали надто загальну тему, в межах якої можна було розповісти про все, що має будь-яке відношення до навчання історії
- дехто з учасників намагався вивчати один процес в межах іншого;
- окремі конкурсанти взяли за цільові орієнтири надто складні категорії, інструментарій вимірювання яких недостатньо розроблений ;
- частина учасників конкурсу, аби уникнути конкретики вживають в назвах тем занадто абстрактні терміни
- подекуди зустрічається відверто неправильне вживання спеціальної методичної термінології.

Загалом, проведені конкурси показали наявність розбіжностей між теоретичною (в сенсі методики) підготовкою та практичними наробками конкурсантів. Це підтвердилося під час виконання учасниками конкурсу тестових завдань з фахової майстерності.

Правознавство

Сучасні освітні тенденції передбачають зміщення акцентів у правовому навчанні школярів із накопичення знань до формування здатності учнів самостійно здобувати, аналізувати, тлумачити, переосмислювати, інтерпретувати, оцінювати й застосовувати на практиці різноманітну правову інформацію. Згідно вимог Державного стандарту базової і повної середньої освіти навчання учнів правознавства має спрямовуватися на формування в них системи ключових і предметних компетентностей. Правова предметна компетентність виступає інтегрованою здатністю учня реалізувати на практиці правові

знання, загальнонавчальні та предметні вміння й навички, способи діяльності, цінності й ставлення в поведінкових моделях у правовому контексті.

При викладанні правознавства вчителю слід тримати в полі зору притаманні українському суспільству сучасні напрацювання в правовій науці, динаміку суспільних відносин, певний консерватизм національного законодавства, результати активної нормотворчої діяльності органів державної влади.

У викладанні предметів «Правознавство. Практичний курс» у 9-му класі, «Правознавство» в 10-му класі (рівень стандарту) та в 10-11 класах (профільний рівень) необхідно враховувати зміни в законодавстві України, що відбулися протягом поточного навчального року: «Про внесення зміни до статті 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо призову громадян України на строкову військову службу (від 18.02.2016 р. № 1008-VIII), [«Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України»](#) (від 04.02.2016 р. № 990-VIII), [«Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»](#) (від 24.12.2015 р. № 921-VIII), «Про державну службу» (від 10.12.2015 р., набуття чинності 01.05.2016 р., № 889-VIII), [«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг»](#) (від 10.12.2015 р. № 888-VIII), «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань (нова редакція, від 26.11.2015 р. № 835-VIII), [«Про Державне бюро розслідувань»](#) (від 12.11.2015 р. № 794-VIII), [«Про зовнішню трудову міграцію»](#) (від 05.11.2015 р. № 761-VIII), [«Про електронну комерцію»](#) (від 03.09.2015 р. № 675-VIII).

Крім цього, слід взяти до уваги перспективні зміни до Конституції та законів України, що перебувають на розгляді у Верховній Раді України: змін до Конституції України щодо децентралізації влади та правосуддя, проектів Трудового кодексу України, законів України «Про освіту», «Про професійну освіту», «Про службу в органах місцевого самоврядування».

Навчально-методичне забезпечення навчання учнів правознавства, рекомендоване Міністерством освіти і науки України, суттєвих змін не зазнало. Чинними залишаються такі програми: для 9-го класу – «Правознавство. Практичний курс» (35 год.) зі змінами, внесеними у 2015 році, для 10-го класу – «Правознавство» (рівень стандарту) (35 год.); для 10-11-х профільних класів – «Правознавство» (профільний рівень) (105 год.) зі змінами, внесеними в 2016 році. Програми названих предметів інваріантної частини навчальних планів розміщені на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України www.mon.gov.ua, видані окремими брошурами та опубліковані у фахових виданнях.

Навчання дев'ятикласників предмета «Правознавство. Практичний курс» має на меті формування їхніх особистісно значущих умінь і навичок, серед яких такі як: користуватися джерелами права; володіти елементарною правовою термінологією; зв'язно та логічно викладати матеріал із морально-правових проблем; критично мислити на правовому матеріалі, аналізувати, синтезувати правову інформацію.

Особливу увагу в навчанні учнів практичного курсу правознавства слід приділити формуванню фундаментальних цінностей, що слугують основою демократичної держави та громадянського суспільства (права і свободи людини, гідність людини, верховенство права, справедливість, народовладдя).

При організації навчання учнів 9-го класу правознавства в центрі уваги вчителя мають перебувати практичний і творчий складники їхньої навчальної діяльності. Для реалізації практико-орієнтованого спрямування практичного курсу правознавства вчителю слід широко застосовувати в навчанні дев'ятикласників пізнавальні завдання, що формують і розвивають їхні вміння й навички застосовувати здобуті теоретичні знання на

практиці. Це аналіз і розв'язання правових ситуацій, складання юридичних документів за зразком, аналіз фрагментів нормативно-правових актів, складання схем, логічних ланцюжків тощо. Навчання практичного курсу правознавства має спрямовуватись також на задоволення потреб учня, його особистісний розвиток. Тому в арсеналі вчителя правознавства мають бути й такі види навчальної діяльності учнів як виконання проектів (індивідуальних чи групових), підготовка міні доповідей, презентацій з актуальних правових тем, написання творів-роздумів тощо.

Варіативні курси правознавчого й громадянознавчого змісту в основній школі виконують роль пропедевтичних курсів та курсів допрофільної підготовки учнів. Це курси: «Живи за правилами» (7–8 кл.); «Вчимося бути громадянами» (8 клас); «Ми – громадяни України» (9 клас).

«Правознавство» як навчальний предмет у старшій школі має на меті формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин, вміння використовувати їх у практичному житті.

Цьогоріч у навчальні програми предмета «Правознавство» як рівня стандарту, так і профільного рівня внесено зміни.

Програми посилено освітнім компонентом навчання прав людини відповідно до рекомендацій ОБСЄ щодо впровадження підходу, заснованого на правах людини, до загальної середньої освіти в Україні (соціогуманітарний цикл). Так, у навчальній програмі рівня стандарту у відповідних темах виокремлено питання зі сфери навчання прав людини, а саме: в темі «Особа, суспільство держава» це питання «Покоління прав людини»; у темі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» це питання «Міжнародні стандарти у галузі прав людини: поняття, акти, що їх закріплюють», а також уведено практичне заняття «Європейський суд з прав людини».

Акцент зроблено на людиноцентричному підході до шкільного правознавства як за рахунок тем із галузі прав людини, так і через введення відповідних питань, наприклад, «Основоположні та загальні принципи права» (в темі 1 частини 2), «Публічне адміністрування» (в темі 4 частини 3).

В навчальній програмі «Правознавство» (рівень стандарту) зменшено обсяг матеріалу в розділах із теорії держави і права з відповідним відображенням цих змін у державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, переструктуровано зміст окремих тем й уточнено їх назви (наприклад, тема «Загальна характеристика житлового та земельного права»).

Посилено міжкурсові зв'язки між предметами «Правознавство. Практичний курс» (9-й клас) та «Правознавство» (рівень стандарту, 10-й клас) за рахунок вилучення з програми 10-го класу й винесення на повторення (етап актуалізації знань учнів на уроці) правових понять, що вивчалися учнями в 9-му класі, наприклад, у темах щодо права, праввідносин, правопорушення, юридичної відповідальності, окремих галузей права (цивільного, сімейного, трудового, кримінального) тощо.

Посилено практичне спрямування «Правознавства» як рівня стандарту, так і профільного рівня через зменшення питань теоретичного змісту й введення практичних занять (уроків-юридичних практикумів та занять із визначеною темою). Такі заняття уявляються уроками застосування правових знань, предметних умінь і навичок, де учні індивідуально й взаємодіючи між собою (у малих групах) під керівництвом учителя розв'язують юридичні задачі, відтворюють юридичні процедури, опрацьовують джерела права, ґрунтовно характеризують правові явища й процеси тощо. Практичні заняття можуть використовуватися вчителем і для тематичного оцінювання учнів.

Для 10-го класу рівня стандарту таких занять заплановано сім, три з яких є юридичними практикумами й передбачають аналіз правових ситуацій та розв'язання юридичних задач із тих чи інших галузей права, а чотири є тематичними – «Характеристика державного ладу», «Європейський суд з прав людини», «Вибори до органів місцевого самоврядування», «Особливості права власності неповнолітніх».

Кількісне співвідношення типів уроків у предметі «Правознавство» (рівень стандарту) є таким: на уроки вивчення нового матеріалу відведено 70 % урочного часу (24,5 год.), на вступну частину та уроки узагальнення й повторення – 10 % (3,5 год.) та на практичні заняття – 20 % (7 год.).

Щодо навчальної програми предмета «Правознавство» профільного рівня, то вона суттєво розвантажена за рахунок вилучення надмірно деталізованих питань практично в усіх розділах і темах програми та редагування вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. У багатьох темах зменшено обсяг змісту, особливо щодо опису й характеристики тих чи інших правових явищ, моделювання учнями правових процесів/процедур тощо.

У навчанні учнів профільних класів правознавства особливу увагу слід приділити практичним заняттям, що пропонуються новою редакцією програми. Їх заплановано 22 – по 11 в 10-му та 11-му класах. Практичні заняття надають учням можливість застосувати правові знання до конкретних ситуацій, удосконалити вміння працювати з нормативно-правовими актами, розвинути комунікативні навички, здійснити професійний вибір тощо. Вчителю правознавства слід ретельно готувати й уроки повторення та узагальнення, пропонуючи учням різноманітні завдання репродуктивного, пізнавального й творчого типу. Таких уроків у програмі 14 – по 7 на кожний рік навчання. Програмою передбачено також резервний час – 3 години в 10-му й 2 години в 11-му класі. Цей час може бути використаний для зустрічей учнів із представниками юридичних професій, державними службовцями, депутатами місцевих рад, для ділових ігор, турнірних боїв чи підбиття підсумків учнівських проектів.

Навчання старшокласників правознавства на профільному рівні забезпечується й варіативними курсами. Суспільна перебудова, політична й соціальна напруга, притаманні сучасному українському суспільству, актуалізують необхідність викладання в старшій школі курсів за вибором учнів громадянознавчого («Основи культури гендерної рівності: ми різні – ми рівні (9–10, 11кл.); «Права людини» (10–11 кл.); «Права людини в Україні» (10–11 кл.); «Основи демократії (громадянська освіта)» (10–11 кл.); юридичного («Основи відновного правосуддя» (10–11 кл.); «Конституційне право України» (10–11 кл.)), гуманітарного («Досліджуємо гуманітарне право» (10–11 кл.)) та профорієнтаційного спрямування («Світ юридичної професії» (10 кл.)).

Правознавчі предмети та варіативні курси мають значний потенціал для національно-патріотичного виховання учнів, їхньої самоідентифікації, становлення активної життєвої позиції.

В умовах російської агресії украї актуальним є вивчення курсу за вибором "Досліджуючи гуманітарне право", який містить основні положення Міжнародного гуманітарного права. Курс сприяє формуванню в учнів власного ставлення до норм МГП, отриманню ними знань про найбільш поширені способи захисту себе і своїх близьких в неординарних життєвих ситуаціях, пов'язаних з ризиком; розвитку вмінь учнів регулювати власну поведінку в повсякденному житті; вчить визначати межі порушень МГП, формувати вміння оцінювати ситуації насильства з гуманітарної точки зору; попереджувати ескалацію насильства. Школярі мають розуміти причини появи біженців, складнощі їхнього життя тощо.

Для досягнення мети навчання учнів правознавства, виконання закладених у навчальних програмах завдань ефективними є інтерактивні методи як-от аналіз і розв'язання правових ситуацій, «мозковий штурм», робота в малих групах, ситуативне моделювання, дискусія тощо. Систематичне застосування вказаних методів в урочній та позаурочній діяльності учнів сприяє практичній реалізації компетентнісного та діяльнісного підходів у навчанні.

Основою знань є понятійний апарат учнів, тому на уроках правознавства вчитель має приділяти належну увагу його формуванню (через систему пізнавальних завдань, в тому числі й комплексного характеру, наприклад, складання юридичного словничка за

статтями закону, виявлення в тексті й пояснення чільних правових понять, завдання на порівняння, побудову графічних організаторів тощо).

Міністерством освіти і науки України спільно з Координатором проектів ОБСЄ в Україні розроблено *Шкільний календар прав людини*, метою якого є поглиблення знань педагогів з прав людини та зміцнення їхніх умінь і навичок щодо викладання прав людини у шкільному та позашкільному середовищі; надання методичних рекомендацій з правового виховання учнів 1-11 класів, формування їхніх знань з прав людини та підвищення їхньої правової культури. Навчальний посібник призначений для класних керівників, педагогів-організаторів, вихователів груп продовженого дня та ін. У посібнику викладено орієнтовну тематику правознавчих заходів у кожному місяці року для чотирьох вікових категорій – 1-4, 5-7, 8-9 та 10-11 класи. Календар буде розміщено на офіційному сайті Міністерства.

З огляду на обмежені часові рамки вивчення учнями інваріантних правознавчих предметів, слід залучати їх до позаурочних і позашкільних заходів із правової тематики (конкурси, ігри, тематичні тижні), олімпіад з правознавства та турнірів юних правознавців.

Для ефективного навчання правознавства важливими є досконале володіння вчителем змістом правознавчих предметів і курсів, інноваційними підходами до організації навчання, арсеналом активних й інтерактивних методів навчання та стратегією застосування цих методів в навчальному процесі та позаурочній діяльності учнів. Не менш важливою є й самоосвіта вчителя правознавства.

Із метою кваліфікованого викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах бажано, щоб правознавчі предмети й курси викладалися в школі одним вчителем.

До проведення уроків з правознавства, активізації роботи з правової освіти учнів слід залучати депутатів місцевих рад, державних службовців місцевих органів виконавчої влади, суддів місцевих судів, представників обласних/районних управлінь юстиції. Їхні знання й досвід практичної роботи сприятимуть підвищенню мотивації й інтересу учнів до правознавства та посилюватимуть профорієнтаційний компонент у навчанні.

Філософсько-світоглядні дисципліни

У старшій школі чинними залишаються програми «Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10-11 класи», (К.: Поліграфкнига, 2010).

В контексті російської інформаційної агресії особливе місце в нашому суспільстві посідає медіа грамотність, що є життєво необхідною навичкою. Інформаційно-пропагандистська війна Росії проти України вже внесла істотні зміни до мотивації та змісту медіа освіти, з фокусом на формуванні навичок критичного мислення та імунітету до маніпуляцій громадською свідомістю та пропаганди. Українське суспільство потребує ширшого вироблення навичок формування медійної громадською свідомістю та пропаганди. Освітні заклади — це саме ті інституції, що мають усі можливості для того, щоб долучитися до формування медіаграмотного споживача. Як для вчителів, так і для учнів важливо стати інформаційно та медійно грамотним, набути певних навичок, пов'язаних з роботою в інформаційному та медіапросторі.

У 2016 році вийшов друком посібник «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін». Це перша спроба в Україні інтеграції медіаграмотності у викладання суспільних дисциплін. З електронним варіантом посібника можна ознайомитися за посиланням: <http://www.aup.com.ua/upd/mo.pdf>

Одним з важливих напрямів освіти є розвиток толерантності й порозуміння в Україні через міжкультурну освіту, запровадження інноваційних практик роботи з формування соціальної компетентності дитини починаючи з дошкільних навчальних закладів, в початковій школі та під час виховних годин в середній та старшій школі. Рекомендуємо інтегровану програму з міжкультурної освіти «Культура добросусідства».

Курси морально-духовного спрямування

Відповідно до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування (додаток 13 до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409 в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 29.05.2014 № 664) у 2016 -2017 навчальному році в 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування. Для шкіл, що користуються іншими Типовими планами, ці курси можуть вивчатись за рахунок варіативної складової. Натепер Міністерством рекомендовано декілька програм: «Етика» (Київ, «Перун», 2005), «Християнська етика в українській культурі» (вид –во «Сім кольорів», 2013), «Біблійна історія та християнська етика» (вид –во «АСМІ», Полтава,2011), «Основи християнської етики» (вид –во «Літера ЛТД», 2011). Викладання основ християнської етики та інших предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах відбувається за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя.

Для належного підвищення кваліфікації вчителів етики та інших курсів духовно-морального спрямування, обміну досвідом, підвищення якості викладання можуть бути створені районні (міські) методичні об'єднання вчителів, творчі групи, кабінети тощо.

Зміст курсів духовно-морального спрямування не передбачає катехізацію, неприпустимим є також нав'язування учителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших Церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Предмети духовно-морального спрямування слід викладати в тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість про особливості християнської етики, давати їм можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета.